

Sabırın Milli İntibah İdeali “İCTİMAİ YUXARILAR”A MÜNASİBƏT KONTEKSTİNDƏ

Sabir's National Renaissance Ideal (IN THE CONTEXT OF ATTITUDES TOWARDS “SOCIAL ELITES”)

Təyyar Salamoğlu¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Təyyar Salamoğlu (Prof. Dr.),
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Filologiya Fakültəsi, Bakı, Azərbaycan
E-pošta: tayyarsalamoglu@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-8364-1580

Başvuru/Submitted: 13.10.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

06.03.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

07.04.2021

Kabul/Accepted: 11.04.2021

Atıf/Citation: Salamoğlu, Təyyar. "Sabir's National Renaissance Ideal (In The Context of Attitudes Towards "Social Elites"): Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries 10, 2 (2021): 279-296.
<https://doi.org/10.26650/jes.2021.016>

ÖZ

Meqalədə Sabirin estetik ideali milli intibahla bağlı olması yönündən araşdırılır. Eserlerinden verilen nümunələrə əsaslanaraq şairin sosial həyat problemlərinə, sosial sinif mövqeyindən baxmadığı aşkarlanmışdır. Mizahlarında millətin bütün sosial təbəqələri cəhəli üzündən tənqid olunur. Amma bu yumor heç vaxt işfəadici və öldürücü gülüş olmamışdır. Sabir satirasında tənqid istehzadan, ironiyadan başlar. Şair, yaratdığı qəhrəmanlar-tipler vasitəsi ilə cəmiyyətdəki fərqli sosial təbəqələrin dünyagörüşünü tənqid obyektinə çevirmiş və eyni zamanda onlara bəzi ironik cəhətlərdən yanaşaraq əsərlərinin ana mevzusunu müəyyənləşdirmişdir. Sabir satirasının əsas xüsusiyyəti dialoq və monoloqları ilə cəmiyyətin bütün zümrələrini yeniliyə, tərəqqi və istiqbalıya, parlaq istiqbala doğru yönəltməsi idi. Satirik monoloq janrı ilə şair təkcə öz dünyagörüşünü deyil, həm də başqalarının fikirlərini əks etdirən zəngin xarakterlər yaratmışdır.

Sabir yumorunun əsas qayəsi millətin bütün sosial təbəqələrində vətəndaşlıq şüurunu inkişaf etdirmək, cəhələtə qarşı mübarizə aparmaqdır. Böyük yumor ustasının əsərlərinin analitik izahlarına baxaraq başa düşmək olar ki, onun əsas qayəsi vətəndaşlıq şüurunun, milli intibahın yaradılması və vətəndaşlıq ideyası uğrunda mübarizədir. Əsərlərinin Mövzularını bu baxımdan araşdırarsaq "Hophopnamə" nin əslinə "Millətnamə" adlandırılması üçün çox əsaslı səbəblər və elmi prinsiplər vardır.

Açar sözlər: tənqidi realizm, intibah, tərbiyə, millət

ÖZ

Makalede Sabir'in estetik idealinin milli rənənsalla bağlı olması yönündən anlatılıyor. Sanatından verilen örneklere dayanarak, şairin sosyal yaşam sorunlarına sosyal sınıfsal konumdan bakmadığı kanıtlanmıştır. Onun mizahlarında milletin tüm sosyal tabakaları toplumsal bilinçsizliğinden dolayı eleştiriliyor. Ama bu mizah hiç bir zaman işfəadici ve öldürücü gülüş niteliği taşımamıştır. Sabir hicivinde, eleştirinin doğası ironiden ima etmeye gider. Şairin toplumsal tipteki dünya görüşünün bazı yönlerini eleştiri hedefi haline getirmesi ve aynı zamanda ona bazı yönler ima etmesi bu eserlerin ana özünü

belirlenmektedir. Bu özellik Sabir'in hicvinin diyalojik (çok sesli) içeriğini oluşturur. Hicivli monolog türü, yalnızca şairin kendi dünya görüşünün bir ifadesi değil, aynı zamanda başkalarının görüşlerini yansıtan zengin bir metin malzemesine de dayanmaktadır.

Sabir mizahında en son amaç milletin tüm sosyal tabakalarında vatandaşlık bilinçini terbiye etmektir.. Büyük mizahçının sanatına yönelik analitik nüfuza dayanarak onun asıl gayesinin vatandaşlık bilinçinde yoksunluk, amacıysa vatandaşlık düşüncesi uğrunda mücadele olduğu anlaşılabilir. Konuya bu açıdan bakılması Hophopname'nin bir Milletname gibi anlamak için birçok bilimsel esaslar verir.

Anahtar kelimeler: Eleştirel gerçekçilik, Rönesans, Terbiye, Millet

ABSTRACT

The article analyzes the concept of relating Sabir's aesthetic ideal to the national renaissance. The examples provided from the author's creative activities prove that he did not view the social problems with a class-oriented standing. In Sabir's satire, the nature of criticism moves from irony to suggestion. The main essence of this work is the fact that the poet criticizes some aspects in the worldview of the social type but at the same time suggests a certain aspect to it. This feature creates the dialogical (polyphonic) content of Sabir's satire. Based on the rich reading materials, it is proved that the monologue of Sabir's satiric type is not only an expression of his own worldview, but also reflects the views of others on the issue.

In Sabir's satires, all the social layers of the community are the targets of criticism due to their poverty of social consciousness. However, this satirical humor cannot be characterized as being accusing or fatal. It has been argued that the final objective of Sabir's satire is to develop civic consciousness in all the strata of the nation. Having thoroughly analyzed the creative activity of the outstanding satirist, it is possible to conclude that his main target has been the lack of civic consciousness while his aim has been the struggle for the latter. Such an approach to the issue provides sound scientific basis to perceive "Hophopname" as "Nation-Name."

Keywords: Critical realism, Renaissance, Enlightenment, Nation

EXTENDED ABSTRACT

The main theses of the article can be summarized as follows:

The greatest representative of 20th century Azerbaijani poetry is Mirza Alakbar Sabir (1862–1911). His works were published under the title "Hophopname." Hophop is one of the secret pen names used by the poet in his satirical works. More than a hundred years have passed since the first publication of "Hophopname" in 1912. During this period, numerous papers had been written about the creative path of M.A. Sabir, especially in the field of Azerbaijani Soviet literary criticism. Sabir was recognized and studied as one of the two great representatives (together with J. Mammadguluzade) of critical realism of Azerbaijan. His works highlighted the artistic expression of the revolutionary-democratic worldview and the revelatory essence of satire. In our opinion, the extreme sociological approach to the work of the great poet in all cases created a fundamental difference between the true ideological and aesthetic content of "Hophopname" and the "aesthetic concept" referred to by Sabir in literary criticism. The main reason for this was that in the criticism of the 1920s and 1930s and at the later stages of the development of Azerbaijani literary criticism, the critical attitude of the art of "Molla Nasraddin" followers (critical realists) toward the "social elites" (the upper crust), but the sympathetic attitude to the "lower social strata" (poor) was removed from its aesthetic meaning

and interpreted on the basis of class contradictions, and the content of Sabir's image of the "people" was subordinated to "lower social strata."

In fact, the poetry of M.A. Sabir grew out of the struggle for national revival. Sabir's poetry is the poetry of the period of evolvment and formation of the Azerbaijani people as a nation.

The idea that national critical realists, including Sabir with his satirical work, have a "content of absolute denial" (Y. Garayev) seems quite controversial to us. This satire argues that "social elites" are, as a rule, the target of exposure, i.e., the object of hatred. For Sabir, exposure was not the goal. His criticism is by no means intended to destroy or annihilate a type that represents a social class or strata.

The awakening of national consciousness and the achievement of civil unity and thinking was Sabir's artistic credo and an art concept.

The target of Sabir's criticism was the poverty of the nation's public consciousness, and in this sense, no social class was in a good condition.

In Sabir's aesthetic thought, the rich did not have the image of an enemy. In other words, Sabir did not approach the relationship between the lower and upper classes through the prism of antagonistic contradictions. For Sabir, every person who was close to the people and the nation in terms of actions, thoughts, and ideas, who endeavored or endeavors for its progress, was a child of the nation and a citizen. The poet was ready to welcome them and appreciate every action they took to promote the national evolution.

Sabir conducted an analytical artistic review of the national life of the period of bourgeois relations. In the emerging system of socio-political, economic, and cultural relations, he brilliantly and accurately defined the mission of each citizen and class.

In most of the satire of Sabir, the attitude toward the social type shifts from criticism (irony) to instillation. Sabir not only criticizes the social type's worldview but also instills some aspect in it. The target here is not the natural existence of the social type. The limitations of their social existence and the imperfection of their worldviews are the target. The goal is to influence and change their worldview.

National renaissance is the main focus of Sabir's satire. Sabir has a thorough knowledge of the fact that in order to create national harmony and balance, society needs not only workers and peasants with a developed social and national consciousness but also capitalists and landowners. It is impossible to achieve the ultimate goal of national unity if the most diverse strata of society do not rely on national thinking and do not realize their civic sense of responsibility.

Sabir's artistic speech is of dialogical nature. In the monologues of his satirical heroes, you can see the artistic expression of worldviews specific both for them and for others.

In conclusion, we do not accept the concept of Azerbaijani Soviet literary criticism that the "social elites" are taken as a target of exposure in M.A. Sabir's satire and become the object of deadly and destructive humor. We consider the inertial continuation of this concept in the literary criticism of the period of independence to be wrong. We seek to prove that the target of criticism in Sabir's work is not the class-specific attitude but the struggle for the national renaissance, not the individual strata but the poverty of public consciousness.

Giriş

XX əsr Azərbaycan şeirinin ən nəhəng nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirdir (1862-1911). Onun əsərləri "Hophopnamə" adı ilə nəşr olunur. "Hophop" şairin satirik yaradıcılığında işlətdiyi gizli imzalardan biridir. "Hophopnamə"nin ilk dəfə çap olunduğu tarixdən (1912-ci ildən) yüz ildən artıq vaxt keçir. Bu müddət ərzində M.Ə.Sabirin yaradıcılıq yolu haqqında, xüsusən Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında çoxsaylı tədqiqatlar yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Sabirşünaslıq qolu formalaşmışdır. Sabir irsinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi ilə bağlı mühüm işlər görülmüşdür. Sabirşünaslığın ən böyük uğuru şairin irsinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və külliyatının döndə-döndə çap edilməsidir. Sabir Azərbaycan tənqidi realizminin iki böyük nümayəndən (C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə) biri kimi təqdim və tədqiq olunmuş, əsərlərində inqilabi demokratik dünyagörüşünün bədii ifadəsi qabardılmış, satiralarının ifşaedici mahiyyəti önə çəkilmişdir. Böyük sənətkarın yaradıcılığına bütün hallarda ifrat sosioloji yanaşma "Hophopnamə"nin həqiqi ideya-estetik məzmunu ilə ədəbiyyatşünaslıqda Sabirə istinad edilən "estetik konsepsiya" arasında əsaslı fərq yaratmışdır. Başqa sözlə, "Hophopnamə" ümumən götürəndə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, xüsusən Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının onun haqqında dediklərini bir çox hallarda təsdiq etmir. Bu yazı "Hophopnamə"ni "oxu"yarkən həmin fərqi görən ədəbiyyatşünasın bu fərqi azaltmaq təşəbbüsündən yaranmışdır.

1.Sabir realizminin Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığındakı təfsirinə dair qısa ümumiləşdirmə. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında milli tənqidi realizmin obrazlar aləmi tipoloji cəhətdən iki qrupda təsnif edilmişdir: "ictimai aşağılar" və "ictimai yuxarılar"¹. Obrazların tipologiyasına uyğun olaraq tənqidi gülüş də mahiyyətə iki növə ayrılmış, "ictimai aşağılar"a münasibətdə tənqidi gülüşün oyadıcı (başqa sözlə, tərbiyəedici), "ictimai yuxarılar"a münasibətdə isə onun ifşaedici (başqa sözlə, öldürücü, məhvedici) xarakteri və məzmunu önə çəkilmişdir. "İctimai aşağılar"a "xalq" adı verilmiş, onların yaşamaq, ictimai və milli şüurca tərbiyələnilib inkişaf etmək, son nəticədə özünü dərk edərək vətəndaş kimi yetişmək haqqı təsbit edilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığı xalqın ancaq "ictimai aşağılar"dan ibarət olması fikrinin ictimai, estetik və elmi şüura yeridilməsi üçün uzun və məqsədyönlü bir yol keçmişdir.

Xatırlamaq və ya xatırlatmaq yerinə düşər ki, sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı proletar-sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizə apardığı ilk onilliklərdə ədəbi düşüncədə özünə yer alan "xalq" anlayışına sinfi məzmun verməyə çalışmış, xalqdan ümumi şəkildə danışmağı məqbul hesab etməmişdir. Misal üçün, 20-30-cu illər tənqidinin aparıcı nümayəndələrindən biri olan Ə.Nazim bir tərəfdən ədəbiyyatın ictimai həyatdakı roluna münasibətdə sənətkarın "xalqa xidmət" funksiyasını önə çəkir, digər tərəfdən isə sənətkarları "xalq məfhumunu ideallaşdırmaq"da² günahlandıraraq "xalqın sinfi siması bəlli deyildir"³ - deyirdi. "Lakin

1 Yaşar Qarayev, Realizm: Sənət və həqiqət (Bakı: Elm, 1980), 165

2 Əli Nazim, Seçilmiş əsərləri (Bakı: Yazıçı, 1979), 78

3 Əli Nazim, Seçilmiş əsərləri, 79

biz xalqa müsavi hüquqlu bir gözlə baxmırıq"⁴ deyən Ə.Nazim ədəbiyyatı “proletar sinfinin rəhbərliyi ilə ortabab, muzdur və fəqir kəndlilərin sinfi ittifaqı”na xidmət⁵ səsləyirdi. Bu, əslində, sovet ədəbiyyatşünaslığının 20-30-cu illərdə dövriyyəyə buraxdığı ədəbiyyat siyasətinin ifadəsi idi. Siyasi rejimin bu siyasəti klassik irsə də birmənalı şəkildə tətbiq edilir, ədəbi-elmi qiymətləndirmədə sinfi məzmun önə çəkilirdi. 20-30-cu illər tənqidində və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sonrakı inkişaf mərhələlərində “Molla Nəsrəddin”çi sənətin “ictimai yuxarılar”a tənqidi, “ictimai aşağılar”a rəğbətli münasibəti öz estetik mənasından uzaqlaşdırılaraq sinfi ziddiyyətlərin inikası zəminində təfsir edilmiş, məhz bu mənada Mirzə Cəlil, Sabir sənətində proletar ədəbiyyatına “estetik dayaqlar” tapılmışdır. Realist sənət nümayəndələrinin milli oyanış, milli özünüdərk və vətəndaşlıq qayələrindən güc alan estetik konsepsiyalarına “sinfilik” donu geyindirilmişdir. Bütövlükdə Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığını milli tənqidi realizmin zirvəsinə qaldıran estetik kamillik yox, aşağı təbəqələri müdafiə konteksti önə çəkilmişdir. Ə.Nazim qəti bir qənaətlə yazırdı: “Əgər Sabir bu gün sağ olsa idi, inqilabçı bir Azərbaycan şairi olacaq və Azərbaycan proletar ədəbiyyatının başında duracaqdı”.⁶ Bu mülahizə yanlışdır. Sabir və Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında – tənqidi realizmində bir medalın iki üzünü kimi idilər. Sabir sağ olmasa da, Mirzə Cəlil sağ idi və o, Azərbaycan proletar ədəbiyyatının və ya nəsrinin nəinki başında durmadı, heç onun sıra nəfəri də olmadı. Çünki proletar ədəbiyyatı Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığına təkan verən milli və demokratik zəmindən, həyatı əsasdan məhrum idi.

Bununla belə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının bütün sonrakı mərhələlərində Sabiri sosrealizmin astanasına qədər gətirib çıxarmaq tendensiyası davam etdi. Sabir irsinin ədəbi-elmi qiymətləndirilməsində onu proletar ədəbiyyatına “yaxınlaşdıran” cəhətlərin önə çəkilməsi əsas meyar oldu. Fikrimizcə, görkəmli nəzəriyyəçi alim Y.Qarayevin Azərbaycan realizmini tipoloji cəhətdən araşdıran və onun ilk mükəmməl təsnifini verən “Realizm: sənət və həqiqət” monoqrafiyasındakı aşağıdakı fikri ədəbiyyatşünaslığımızın sovet dövründə Sabirə verdiyi ən son və ümumiləşdirici qiymət kimi dəyərləndirmək olar: “XX əsr ədəbiyyatımızın böyük xadimləri Sabir və Mirzə Cəlil realizminin nailiyyətlərində artıq gələcək Qorki realizminin, bu günkü realizmin ən yaxın sələfini görürük”.⁷

Məsələ onda deyil ki, bu gün bu mülahizəni elmi həqiqət kimi qəbul etmək mümkün deyil, məsələ ondadır ki, XX əsr tənqidi realizminin, o cümlədən Sabir realizminin estetik prinsipləri və məzmunu müəyyənləşdiriləndə bütün hallarda bu tendensiya tədqiqatçılar üçün ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Y.Qarayev yazırdı: “Bu mənada “Xalq” obrazının olmadığı, xalqın iştirak etmədiyi şeir Sabirdə yoxdur. O, bəyi verəndə bəyin, burjuvay verəndə burjuvayın, ruhanini verəndə ruhaninin dili ilə xalqdan söz açır. Yeninin mənəvi intibah tərcümeyi-halı burada həmişə köhnənin süqut

4 Əli Nazim, Seçilmiş əsərləri, 79

5 Əli Nazim, Seçilmiş əsərləri, 79

6 Əli Nazim, Seçilmiş əsərləri, 55

7 Yaşar Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 239.

və tənəzzül tarixçəsi ilə bir yerdədir".⁸

Burdakı "xalq" anlayışının, başqa sözlə Sabirin "xalq" obrazının məzmunu "ictimai aşağılar"a tabe tutulur. Sabir şeirinin "yeni məzmunlu xəlqiliyi və partiyalılığı"nın burda fəhlə və kəndli sinfinin bilavasitə özü"nün danışması ilə müəyyənləşdirilməsi də bunu sübut edir. Yuxarıdakı mülahizədə "xalq"a aid edilən "yeninin mənəvi intibahı" da ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutur. "Köhnənin süqut və tənəzzül tarixçəsi ilə" isə "ictimai yuxarılar" hədəf alınır.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın ən mühüm uğurlarından biri sayılan "Realizm: sənət və həqiqət" (1980) monoqrafiyasında Y. Qarayev Sabir yaradıcılığının estetik dəyərini aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Fəhlənin burjuva, kəndlinin mülkədara meydan oxumağa başladığı bir dövrün hərtərəfli inikası bu poeziyanı ümumxalq intibahının inikası olan bir poeziya hesab etməyə bizə haqq verir".⁹ Bu sitatda "ümumxalq intibahı" anlayışı cazibədar görünsə də, ümumi kontekstdə onun ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutduğunu nəzərə alsaq, bu mənada Sabirin yaradıcılığını "ümumxalq intibahının inikası" kimi dəyərləndirmək onun ideya-estetik dəyərini azaldır və şairin həqiqi sənət idealının düzgün dərkinə mane olur.

2. Sabir şeirində "millət" anlayışı. M. Ə. Sabirin poeziyası milli intibah uğrunda mübarizədən doğulmuşdur. "Sabir millətdən ötrü çalışırdı"¹⁰ A. Səhhətin "xalq" yox, "millət" anlayışını öne çəkməsi təsadüf deyildi. Heç sovet ədəbiyyatşünaslığının "millət" yox, "xalq" anlayışını öne çəkməsi də təsadüf deyildi.

Sabirin poeziyası Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkülü və formalaşması dövrünün poeziyası idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenidən formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuazianın meydana çıxması, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Məlumdur ki, "kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş vermiş dəyişikliklər, Azərbaycanın ayrı-ayrı əraziləri arasında iqtisadi birləşmənin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadi və mənəvi həyatı olan Azərbaycan xalqının burjuva milləti kimi formalaşmasına səbəb oldu".¹¹ Millət kimi formalaşmaq üçün - bütün bu yuxarıda sadalananların həyata keçməsi üçün milli - mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkür, başqa sözlə, milli şüurun formalaşması ən əsas şərt idi. Fəlsəfi ədəbiyyatda göstərilir ki, "milləti təşkil edən əlamətlərdən biri kimi milli özünü dərk etmə qeyd etmək lazımdır. Milli özünüdərk özünün bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır... Əslində millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlanırdıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar".¹²

Estetik düşüncə həmişə ictimai şüurun inkişafını qabaqlamışdır. XX əsrin ədəbi və mədəni fikir tarixində romantizm və tənqidi realizmin böyük yeri, ilk növbədə, milli şüurun

8 Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 221

9 Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 221

10 Məmməd Məmmədov, *Azərbaycan ədəbi tənqidi*. Müntəxabat (Bakı: "Tural-Ə" NPM., 2002), 240

11 *Azərbaycan tarixi* (Bakı: Azərnaşr, 1994), 612 - 613.

12 Məcid İmanov, *Fəlsəfinin əsasları* (Bakı: Turan evi, 2007), 381.

formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə ilə və deməli, mahiyyətə fəlsəfi ədəbiyyatda da göstəriləyi kimi, “millətin mövcudluğu”, özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə ilə dəyərlənir.

Sovet rejimi ideoloqlarının antiburjuaziya siyasəti xalqı millət kimi formalaşdıracaq əsas dayaqlardan məhrum etməyə hesablanmışdı. Burjuaziya düşmən sinif elan edilirdi və bunun mənası təkəcə sinfi antoqonizmdə, aşağı təbəqələrin mənafeyinə müdafiəsində axtarılmamalıdır. Cəmiyyətin istismar olunanlar və istismar edənlər təbəqələrinə bölünməsində öndə dayanan “ictimai aşağılar”ın mənafeyi deyildi. Burada ancaq siyasi rejimin mənafeyi əsas götürülürdü. Sovet rejimi yarandığı gündən antimilli xarakter daşıyırdı. Burjuaziyanın ölümə məhkum edilməsi, “ictimai aşağılar”la “ictimai yuxarılar”ın qarşı-qarşıya gətirilib düşmən siniflər elan edilməsi milli birliyə mane olmaq siyasəti idi. Bu siyasət xalqın millət kimi formalaşmasının və deməli, öz milli varlığını dərk etməsinin qarşısını almağa yönəlmişdi.

“Füyuzat”çılarının və ümumən romantiklərin sənət konsepsiyasındakı millət amili və burjuaziya təəssübkeşliyi isə mahiyyətə milli birlik, milli harmoniya yaratmağa istiqamətlənmişdi.

İmzasını qoymuş miləl övraqı – həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində –

deyən romantik sənətin mübarizəsi milli varlıq uğrunda mübarizə idi. Sovet rejimi burjuaziyaya qarşı “müharibə”ni xalqı millət kimi formalaşdırmaq imkanından məhrum etmək üçün başlamışdı. Romantik estetik düşüncə bütün gücü ilə milli oyanışa, milli özünüdərkə köklənmişdi. Bu mənada romantik sənətlə:

Çeynəndi millətim, neylim, huquqi-əqdəsi?!
Ya ki, heç bir yerdə yoxdur hörməti, şəni, səsi –

deyən realist sənət arasında heç bir “Çin səddi” yox idi. Lakin siyasi rejimə görə, bu “Çin səddi”nin olması vacib idi. Romantiklərin “burjuaziyanın ideoloqu”, realistlərin inqilabi-demokratik fikir carçıları kimi təqdim və təbliğinin siyasi-ideoloji əsasında imperiyanın öz sələfindən alaraq davam etdirdiyi “parçala və hökm sür” siyasəti dayanırdı.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı hesab edir ki, “...fəhlə - Sabir poeziyasında artıq epizod və ünsür deyildi, “vətən” sözü” ilə, “hürriyyət” sözü ilə yanaşı, “fəhlə” sözü də “Hophopnamə”də üç əsas mübtədadan biri idi”.¹³

Müasir elmi düşüncə bu fikri həqiqət kimi qəbul edə bilməz. Fikrimizə, “Hophopnamə”nin “əzəl mübtədasi” “millət” sözüdür. Y.Qarayevin müstəqillik dövründəki araşdırmalarında müəyyən mənada bu fikir təsdiq olunur. Tədqiqatçı “Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər” kitabında yazırdı: “Əlbəttə, Sabirdə “millət” obrazı həm də yuxarıda bir-bir xatırladığımız satirik-sosial nüsxələrin cəmindən yararır və əslində, bütövlükdə “Hophopnamə” də elə “Millətnamə”dir”.¹⁴ “Hophopnamə”, doğrudan da, “Millətnamə”dir. Lakin Y.Qarayevin

13 Yaşar Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 224.

14 Yaşar Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər* (Bakı: Elm, 2002), 378.

təfsirlərində bu anlayış öz həqiqi sosial məzmununa adekvat şəkildə yox, "xalq" anlayışının (özü də ancaq "ictimai aşağılar"dan ibarət xalq anlayışının) müstəqillik dövrünün düşüncəsinə uyğun olaraq "millət" anlayışı ilə mexaniki əvəzlənməsi şəklində işlənir. Y.Qarayev Sabirin "millət" anlayışını "burjuaziya və proletariat, bəylər və kəndlilər, tacirlər və sənətkarlar"¹⁵ və başqa sosial təbəqələrin birliyindən ibarət bir toplum kimi təfsir etmir. 20-30-cu illər tənqidi "xalqa musavi hüquqlu bir gözlə" baxmadığı kimi, müasir ədəbiyyatşünaslıq da "millət" məfhumunu müxtəlif sosial təbəqələrin bərabər hüquqlu birliyi kimi təsəvvür edə bilmir. "Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX-XX yüzillər" kitabında da müxtəlif sosial zümrələri təmsil edən obrazlar müsbət və mənfi qəhrəmanlar bölgüsünə yerləşdirilərək, mahiyyətə "ictimai aşağılar" və "ictimai yuxarılar" kontekstini yenidən önə çıxarır. Düşünürük ki, alimin Sabir satirasının sosial məzmununda "fəhlənin, kəndlinin mənəvi-əxlaqi bir hərəkət səviyyəsində dövrün şüur intibahında kəsb etdiyi ilkin mütəşəkkillik"dən söz açılmasını, burjuaziyadan isə "eyni bir ictimai ölüm və matəm mahnisı oxuyanların "vahid xoru" kimi yer almasını önə çəkməsi¹⁶ böyük şairin milli intibahı milli birlik şəklində təsəvvür etməsi həqiqətini yetərinə kölgədə qoyur.

2. Sabir satirasında tənqidin xarakteri. Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının bütün mərhələlərində Sabir satirasının ifşaedici mahiyyəti önə çəkilmiş, "Hophopnamə" müəllifinin estetik idealına bu istiqamətdə elmi açılışlar verilmişdir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər" kitabında Y.Qarayev yazır: "Sabirin cəmiyyətdəki "övlər"dən ayrılıqda hər birinə həsr etdiyi şeirlər də hamısı bir yerdə bu cəmiyyəti hərtərəfli səciyələndirir. Lakin onun elə şeirləri də var ki, şair bunlarda cəmiyyətin bütünlükdə "sütunları"nı seçib bir yerə yığır (Mirzə Cəlildə, Üzeyir bəydə olduğu kimi) və onların hamısına birdən gülür. "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" səhnəciyində belə "sütunlardan" 12-si bir yerdədir və hərə özünü bircə cümlə ilə elə səciyələndirə bilir ki, bu 12 rəcəzdən, "monoloqdan", 12 "avtoxarakteristikadan" cəmiyyətin bir rəsmi, bir portreti yaranır. Sən demə, bu 12 kişi əslində, 12 lotu və 12 dələduz imiş".¹⁷

Bizə çox qəribə və təəccüblü gəlir ki, Sabirin tənqid hədəfinə çevirdiyi müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinə (vəkil, həkim, rövşəxan, molla, şair, avam, qəzetəçi və s.) "lotu" və "dələduz" yarlığı yapışdırandan sonra görkəmli nəzəriyyəçi alim boyaları bir qədər də tündləşdirərək fikrini aşağıdakı kimi davam etdirir: "Lakin cəmiyyətdəki dələduzların Sabir satirasının aynasında görünən sərgisi yalnız yuxarıda cəm olan mafiyadan, böyük süfrə başına toplanan kiçik lotulardan ibarət deyildir". Alim "Hophopnamə"dəki "kübar", "mötəbər" sosial tipajın tam olmayan siyahısı"na kafir "möminlər" və cahil "üləmələr", mundirli nadanlar, alimi – biməllər, lakey ərəblər və nöqər millət vəkilləri, manqurt - ziyalılar, məlun məmurlar, дума şubədələri (?), "qlasnılar", "dərzi" çar nazirləri və alverçi şah və sultanları da əlavə etdikdən sonra yazır: "O da maraqlıdır ki, Sabir nəinki cəmiyyətin "sütunları"nı ifşa edirdi,

15 *Azərbaycan tarixi* (Bakı: Azərneşr, 1994), 613.

16 Yaşar Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər* (Bakı: Elm, 2002), 367 – 368.

17 Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər*, 378 - 379.

üstəlik həmin saxta “sütunlar”a inananlara – sadələvh və xəyalpərəst “məddahlar”a da satiralar həsr edirdi”.¹⁸

Əlbəttə, adı çəkilən sosial tiplərin Sabir satirasında tənqid hədəfinə çevrilməsi mübahisə predmeti deyil. Fikrimizcə, cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinə Sabirin “lotu”, “dələduz” və “mafiya” qüvvələri səviyyəsində yanaşması və bütün bu təbəqələrin nümayəndələrinin cəmiyyətin “ölülər”i və ölü qüvvələri elan edərək, onları ifşa hədəfinə çevirməsi fikri (məhz ifşa hədəfinə) o qədər də məntiqi səslənmişdir. Vüqar sosioloji tənqidin qoxusu gələn bu mülahizələr tənqid hədəfinə münasibətdə Sabirin estetik idealının mahiyyətini izah etmək gücündə deyil. Tənqidi realizmin “qəti inkar məzmunu” daşması fikri bizə kifayət qədər mübahisəli görünür. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, tənqidi realizmdə tənqid hədəfinə münasibət daha çox ona böyük sevgidən doğurdu. Bu mənada razılaşmaq lazım gəlir ki, tənqidi realizmdə “... millətin naminə millətə söylənən “ölülər” xitabı əslində, ona dəhşətli bir “elani – eşq” idi!.. bu yalnız “gülə - gülə ağlamaq” yox, həm də “gülə - gülə sevmək” üsulu idi!..”¹⁹Bu mülahizələr əslində, tənqidi realizmin tənqid hədəfinə münasibətini dəqiq ifadə edir. Ancaq sovet ədəbiyyatşünaslığı, çox vaxt müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da tənqidi realizmdə, o cümlədən Sabir yaradıcılığında tənqidin hədəfini düzgün müəyyənləmişdir də, sənətkarın tənqid hədəflərinə münasibətini sinfi mövqedən şərh edir. Tənqidi realizmdə “gülə - gülə sevmək” üsulu ancaq “ictimai aşağılar”a aid edilir. “İctimai yuxarılar” isə bir qayda olaraq burda ifşa hədəfi – nifrət obyektini kimi götürülür. Ona görə də, tənqidi realistin milli intibah uğrunda mübarizə ideali ancaq fəhlə və kəndliyə, başqa sözlə, “ictimai aşağılar”a aid edilir. Fəal vətəndaş, milli və ictimai şüuru oyanmış vətəndaş uğrunda mübarizə fəal fəhlə, fəal kəndli, vətəndaş fəhlə, vətəndaş kəndli uğrunda mübarizə ilə əvəz edilir. Hətta ən çağdaş ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində belə bir qənaət özünə yer alır ki, “ağadan muşikə” (L.Tolstoy), “inqilabçı kəndlidən inqilabçı fəhləyə” (Q.V.Plexanov) sxemi Azərbaycanda tənqidi realist ədəbiyyatın təcrübəsində avam kəndlidən və fəhlədən fəal vətəndaşa şəklini alır”²⁰

Bizim fikrimizcə, ifşa Sabir üçün məqsəd deyildir. Əslində, Sabir ifşa yox, tənqid edir və bu tənqid heç bir halda hansısa bir sosial təbəqəni, zümrəni təmsil edən tipi sıradan çıxarmaq, məhv etmək məqsədi daşmır. Ümumiyyətlə, Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur.

3. Milli şüurun tərbiyəsi uğrunda mübarizə. Sabir yenidən yaranmaqda olan burjuva münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir. Sabir bu mübarizədə məqsədə yetməyin çətinliklərini bütün təfərrüatına qədər təsvir edir. O, milli birlik uğrunda mübarizənin taktika və strategiyasını dəqiq müəyyənləşdirir. Milli birliyə milli şüuru oyatmaqla nail olmağın mümkünlüyünə Sabirdə heç bir şübhə yoxdur. O, çox yaxşı bilir ki, milli şüuru tərbiyə etmək lazımdır:

18 Yaşar Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər*, 379.

19 Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 162

20 Qarayev, *Realizm: Sənət və həqiqət*, 161

Ümmətin rəhnüması tərbiyədir,
Millətin pişvası tərbiyədir.

Tərbiyətlə keçir umuri-cəhan
Hər işin ibtidası tərbiyədir.

Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə "işin ibtidası"ndan – tərbiyədən başlamışdı. Sabirin tərbiyə məktəbində sinif və yaxud təbəqə, zümrə ayrı-seçkiliyi yox idi. Onun əsas tərbiyə üsulu tənqid idi. Böyük sələfi Axundzadə kimi o da "istehza, gülgü və məsxərə yolu ilə" yazılan əsərin tərbiyəvi – idraki gücünə inanırdı. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər cür qüsurları, özünü dərk edərək vətəndaş kimi formalaşmağa, vətən və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi, sosial naqisliyə qarşı kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaradır. Sabirin yaradıcılığında millət bütün sosial təbəqələri ilə birlikdə hədəf seçilmişdi və burda tənqid obyektinə münasibətdə "ictimai aşağılar"la "ictimai yuxarılar" arasında heç bir prinsiplə fərq müşahidə olunmur. Sabirin tənqid hədəfi millətin ictimai şüur yoxsulluğu idi və bu mənada heç bir sosial təbəqənin vəziyyəti ürəkəçən deyildi. Heç bir sosial təbəqə vətəndaş yetkinliyi səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Lakin bu yüksəliş zamanın qarşıya qoyduğu ən əsas tələb idi və bunsuz millətin özünü təsdiq etməsi, "seyrə balonlarla çıxan" başqa millətlərlə ayaqlaşması qeyri-mümkün idi.

4. Sabir satirasında "ictimai yuxarılar"ın obrazı. Sabir ictimai şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizəni təkcə "ictimai aşağılar" arasında yox, həm də "ictimai yuxarılar" arasında aparmağı vacib sayırdı. İctimai şüurun təkcə fəhlə və kəndlidə yox, eyni zamanda, kapitalist və mülkədar, o cümlədən hər cür yuxarı təbəqə nümayəndələrində çatışmadığını görür, onları hər cür mənəvi şikəstliyə aparan virusların sindromlarına qarşı profilaktik tədbirlərin görülməsini vətəndaş düşüncəli sənətkarın üzərinə düşən əsas vəzifə hesab edirdi.

Sabirin "Zaman nə istəyir? Amma biz..." adlı 1908-ci ildə "Tazə həyat" qəzetində çap olunan bir məqaləsi vardır. Şairin dünyagörüşünün və estetik idealının mahiyyətini başa düşmək üçün həmin məqalə çox böyük dəyər kəsb edir. Bütövlükdə bu məqaləni onun böyük sənət yoluna çıxışının manifesti, proqram məramnaməsi hesab etmək olar.

Həmin məqalədə Sabir millətimizin geridə qaldığından, "millətdən, milliyətdən bixəbər olanlar"ın çoxluğundan, başqa sözlə, milli şüurun inkişaf etməməsindən, bununla bağlı millət övladlarının, xüsusən, gənclərin üzərinə düşən çətin vəzifələrdən danışır. Elm, savad, təhsil, mədəniyyət uğrunda mübarizənin zəruriliyindən söz açır və bunu "ümidi – istiqbalımız" üçün əsas çıxış yolu hesab edir. Sabir başlanması zəruri olan milli-mədəni hərəkətdə bütün ictimai zümrələrin, o cümlədən "pullular"ın da iştirakını zəruri sayır. Bununla belə, Sabir çox yaxşı başa düşür ki, başlanması zəruri olan milli - mədəni hərəkətin böyük əhəmiyyətini "pullular" birdən birə başa düşə bilməzlər. Sabir "avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərğib edib də məktəb açdırmağı" milli tərəqqi, inkişaf naminə vətəndaş ziyalılarının üzərinə düşən ən vacib

vəzifələrdən hesab edir və yazırdı: “Zira, pullularımız əksəriyyətlə avam olduqları üçün məktəbin fəidəsini, mənəfətini, xeyrini kəmalınca düşünməzlər. Düşünmədikləri üçündür ki, bu yolda sərfi-hümmət edib pul da xərcləməzlər. Amma oxumuş, qeyrətli cəvanlar o avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərgib edib də məktəb açdıra bilərlər”.²¹

Sabir milləti üçün taleyüklü bir zamanın gəldiyini, ancaq hərəkət və yenə də hərəkət müqabilində tərqqiyə, sosial və mədəni inkişafa nail olmağın mümkünlüyünə inanırdı. “Likulli gəmin fərəcün və liküllü dain-dəvaün” (Hər bir qəmin sonu və hər bir dərdin dərmanı vardır) hikmətinə söykənən, başqa sözlə, gələcəyə nikbin baxan şair milli qüvvələri bir araya gətirməklə irəliyə doğru hərəkətin mümkün olacağına inam bəsləyirdi. “Öz biləcəyimi, anlayacağımı millətimə xidmət bilib də yazmaqdan geri durmuyorum” deyən şair “hər kəsi də bu yola çağırır”dı.

Sabirin estetik düşüncəsində “əğniya”nın – dövlətinin düşmən obrazı yox idi. Başqa sözlə, Sabir aşağı-yuxarı təbəqə münasibətlərinə antoqonist ziddiyyətlər prizmasından yanaşmırdı. Şairin “Ey müsibətzadə dindaşlarım, etdikcə nəzər” adlı bir matəm qəsidəsi – növhəsi var. Bu növhə Şamaxı quberniya qazisi Hacı Məcid əfəndinin ölümü münasibətilə yazılmışdır. Elmi ədəbiyyatşünaslıqda əksər hallarda Sabirin “din xadimi”ni “alimi-həqiqi”, “pədərimənəviyi-əhli-vətən” adlandırması şairin “dünyagörüşü və din xadimlərinə münasibətindəki məhdudiyət”lə izah edilmiş, “inqilabçı satirikin din xadimlərinə münasibət məsələsində axıradək ardıcıl, prinsipial mövqə tutmaması, bəzən dini təsirə qapılıaraq ruhanilərə güzəştə getməsi” kimi mənalandırılmışdır.²²

Sabir 1896-1906-cı illərdə İran şahı olmuş “Müzəffərəddin şahın vəfatına” da matəm şeiri həsr etmişdir Şairin “Dekabrın 31-ci günü...” adlı eyni münasibətlə yazılan və ilk dəfə “İrşad” qəzetində (11 yanvar 1907, №8) çap olunan müxbir yazısından öyrənirik ki, matəm şeiri geniş kütləni “bəğayət mütəssir” etmiş, təziyə mərasimində şair əlavə olaraq “şah həzrətlərinin vəfatı münasibətcə hürriyyətə aid bir nitq” də oxumuşdur. Müzəffərəddin şahın vəfatı münasibətilə yazdığı matəm şeirində Sabir onun əməllərinə çox yüksək dəyər verir:

Müqəddəs fikri, pak əqli, zəkası,
Vətən övladının oldu bəqası,
Verib İrana qanuni-əsası.

Şairin “ictimai yuxarılar”a və yaxud özünün ifadəsincə desək, “əğniyalar”a bu rəğbətli münasibəti onun dünyagörüşündəki – dini və siyasi baxışlarındakı ziddiyyət və ya məhdudiyət kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox. Sabirin “gündəlik həyat və məişətində dindar olduğu kimi, dünyagörüşündə, şeir yaradıcılığında da dini təsirlərdən uzaq” olmadığı²³ və ümumiyyətlə, onun dindar olduğu bir həqiqətdir və zənn edirik ki, bu gün bu məsələ sabirşünaslıqda mübahisə obyektinə ola bilməz. Ancaq məsələ bunda deyil. Məsələ ondadır ki, Sabir millətə xidmət edirdi.

21 Mirzə Ələkbər Sabir, *Hophopnamə. İki cildə. İkinci cild.* (Bakı: Şərq-Qərb, 2004), 204.

22 Mirzə Ələkbər Sabir, *Hophopnamə* (Bakı: Yazıçı, 1992), 9.

23 Bu barədə geniş bax: Alxan Bayramoğlu, *Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və əsərləri)*, (Bakı: Qismət, 2003), 82-90.

Əməli, fikri və düşüncəsi etibarlı ilə xalqa, millətə yaxın olan, onun tərəqqisi naminə çalışmış, çalışan hər bir fərd, şəxs Sabir üçün millət övladı, vətəndaş idi və şair onun milli təkamülə təkan verən hər bir hərəkətini alqışlamağa, təqdir etməyə hazır idi. Madam ki, mənbələrdə "özünün həyat tərzi, görüşləri, təbiəti etibarlı ilə uzaqgörən bir şəxs"²⁴ olan Hacı Məcid əfəndinin xeyirxah əməlləri barədə təfsilatlı məlumatlar verilir və biz bu məlumatlardan öyrənirik ki, o, şiə və sünni arasında iradə və məhəbbət artırmağa nəhayət dərəcədə guşışlər etmiş, uçub dağılmış Şamaxı şəhər məscidini və onun yanındakı məktəbi təmir etdirmək üçün var gücü ilə çalışmış, məhz onun xidmətləri sayəsində 1906-cı ilin yayında Qarabağ zərərdidələrinə Şamaxı şəhərindən bütün ətraf şəhərlərdən daha artıq ianə toplanmış, hətta böyük şairin qaragüruhçuların ittihamlarından qurtarmasında da əlindən gələni əsirgəməmişdir²⁵, onda Sabirin Hacı Məcid əfəndinin ölümü ilə bağlı dərin təəssüf hissi keçirməsi və onun ölümünə mərsiyələr həsr etməsi tamamilə təbii və məntiqi cəhətdən izah olunandır. Bu məqamda, heç şübhəsiz, Hacı Məcid Əfəndi şairi Şamaxı qazısı – din xadimi kimi yox, millətin istiqbalı yolunda çalışan vətəndaş – insan kimi maraqlandırır.

Tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolayı ifadəsinə üstünlük verir. Bu, Sabir poeziyasında da belədir. Lakin satirik üslubunun artıq formalaşmaqda olduğu illərdə belə şair bəzən onu narahat edən fikir və düşüncələrini açıq, birbaşa ifadədən çəkinməmişdir. Sabir üçün əsas olan millətə çatdıracağı fikir idi, bu fikrin poetik ifadə forması şairi o qədər də narahat etməirdi. "Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün!" şairi millətin imkanlı şəxslərinə - əğniyalara, əslində şairin nöqtəyi-nəzərinə millət üçün, vətən üçün konkret işlər görmək imkanına malik olan vətən övladlarına müraciətə yazılmışdır. Şair onları millət və vətən, onun gələcək taleyi üçün (istiqlal üçün) iş görməyə, əməli hərəkətə keçməyə çağırır:

Getdi əldən millətin, fikrin nədir əmsal üçün?
Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün!

Yoxmu bir zihimmət olsun bəisi-irşadımız?
Əlmədaris, əğniya, sizdəndi istimdadımız!

Sabirin "Sizdəndi istimdadımız" deyərək milli tərəqqi naminə hərəkət gözlədiyi "əğniyalar"ı – ictimai yuxarıları satirik şeirlərində tənqid hədəfinə çevirməsi onun sənət idealının ziddiyyətli tərəfləri kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox.

Sabir iqtisadi münasibətlərin tam formalaşmadığı bir cəmiyyətdə ictimai şüurda özünü göstərən naqislikləri tamamilə təbii sayırdı. Məqsəd bu naqislikləri aradan qaldırmaq idi. Sabir satirası, ilk növbədə, əğniyanın diqqətini millətin dərdlərinə tərəf yönəldirdi. Bu dərdlərə, problemlərə güzgü tuturdu.

24 Bayramoğlu, Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və əsərləri), 82

25 Bayramoğlu, Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və əsərləri), 83

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

sözləri millətin dərdlərinə biganə, laqeyd yanaşan vətəndaşın dilindən səslənsə də, buna görə də o, estetik düşüncənin tənqid obyektinə çevrilsə də, Sabirin əsas məramı bu deyildi. Sabirin əsas məqsədi millətin dərdlərini (əslində, problemlərini) obyektivə gətirmək, böyük görüntü ilə ondan söz açmaq idi. Burda vətən övladının yaşamaq imkanlarını itirməsindən, dilənçiliyə qurşanmasından, aqibətsizliyindən, sosial durumunun acınacaqlı olmasından və bu barədə düşünməyin vacibliyindən, başqa millətlərin tərəqqi yoluna qədəm qoymasından, bizim də bu yolla getmək vaxtımızın çatmasından söz açılır. Əlbəttə, Sabir tərəqqi, ictimai inkişaf yoluna düşməyə mane olan ən əsas bəlaləri da bədii təhlil obyektinə çevirməyi unutmur. Bir millət olaraq düşüncəmizdəki naqisliyi, bütün məsələlərə şəxsi mənafe baxımından yanaşmaq tendensiyasından əl çəkə bilməməyimizi, milli tale ilə bağlı düşünmək imkanlarından məhrumluğumuzu bədii təhlilin predmetinə çevirir.

5. İctimai həyat analitik təhlil predmeti kimi. Biz çox vaxt deyirik ki, Sabir eybəcərliyi tənqid edirdi. Onun satirasının ictimai dəyərini də burada axtarıyıq. Bu, əlbəttə, müəyyən mənada belədir. Lakin, fikrimizcə, Sabir satirasının gücü ancaq bunda deyil. Əslində şair burjuva münasibətləri dövrünün milli həyatını analitik bədii təhlildən keçirirdi. Formalaşmaqda olan ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər sistemində hər bir vətəndaşın, zümrənin üzrəinə düşən missiyanı dahiyənə şəkildə düzgün və dəqiq təyin edirdi. Bütün hallarda mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr burulğanında hər bir məsələyə, hərəkətə həssas yanaşır, ona birtərəfli qiymət verməkdən çəkinir, milli həyat problemlərini və vətəndaşların bu problemlərə münasibətini obyektivlik və mahiyyət müstəvisində dəyərləndirirdi. M.Arif yazırdı ki, “Axundovun tənqidi pozitiv bir səciyyə daşıyır, yəni bu tənqidin arxasında böyük və müsbət fikir, gözəl bir məqsəd, müqəddəs bir ideal durur”.²⁶ Axundov realizmin fərqli cərəyanına mənsub olsa da, bu fikir Sabir tənqidinin də mahiyyətini ifadə edir. Sabirin tənqidi inkarçı tənqid deyildi. Bu tənqid tənqid hədəfinə nifrətdən yox, sevgidən doğurdu və Sabir ancaq milli düşüncədəki naqisliyi tənqid hədəfinə çevirməklə kifayətlənmirdi. Sabir satirası milli düşüncəni formalaşdırmaq, istiqamətləndirmək meyli ilə “milli həyatımızın ensiklopediyası”na çevrilmək qüdrəti qazanırdı. Böyük satirik ancaq əxlaqi-mənəvi eybəcərlik mənasında “nə etməməli?”, “nədən çəkinməli?” sualına cavab vermir, o həm də insanın vətəndaşlıq ləyaqətini alçaldan əməlləri tənqid hədəfinə çevirməklə bərabər, “nə etməli?” sualına da cavab verirdi. Konkret situasiyalarda milli mənafe baxımından münasib olan və olmayan keyfiyyətləri tənqid hədəfinin düşüncə predmetinə çevirməklə oxucunun düşüncəsinə və həqiqəti tapmasına yardımçı olurdu:

Hələlik tullamış q xaneyi-viranələri,
Dolanıb kişvəri-Tiflisdə kaşanələri,
Tapdıq axır Lizalartək neçə cananələri,
Çılçıraqlarla işıqlandırırıq xanələri.

26 Məmməd Arif, *Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, Üçüncü cild*, (Bakı, 1967)288.

Bu, "neft və milyonlar səltənətində" (İ. Musabəyov) yaşayan sosial tipin dünyagörüşü, yaşam və əxlaq tərzinin riyazi dəqiqliklə əks etdirilmiş lövhəsidir. Sabir "əğniya"nın düşüncəsindəki bu naqisliyi görür, onun dünyagörüşünün darlığı, məhdudluğu böyük şairin ürəyini yaralayır. Lakin o, "istiqbala" olan inamını itirmirdi. İstiqbal naminə Sabir əğniyanın dünyagörüşündə, yaşam və əxlaq tərzində dəyişikliyə, irəliyə doğru hərəkətə nail olmağın mümkünliyinə inanır və bunun üçün qarşısında duran vəzifələri ona xatırladır, onun da vətəndaşlıq məsuliyyətindən, milli taleyə cavabdehlik borcundan söz açır, bu məqsədlə də yuxarıdakı lövhəni aşağıdakı beytlə tamamlayır:

Zalxalar daxmasına çökdü qaranlıq, bizə nə?!
Tapmayı ac-yalavaclar qüzəranlıq, bizə nə?!

Sosial gerçəklikdə milyonlarını Annalar, Lizalar, Sonyalar yolunda fəda etməyə hazır olan milli düşüncədən məhrum qəhrəmana estetik düşüncə Zalxalar, Fatma – Tükəzbanlarla bağlı problemləri də xatırlatmaqla onun həyata baxış tərzini dəyişməyə çalışırdı.

Əlbəttə, Sabir yaxşı bilirdi ki, hər şeydə şəxsi mənfəət güdən və ümumiyyətlə, geniş düşünməyi bacarmayan "əvam əğniya"nı milli mənafe ilə bağlı hərəkətlərə sövq etmək o qədər də asan deyil. İlk növbədə, Sabir, milli düşüncədən məhrum əğniyanın mühafizəkarlığını tənqid hədəfinə çevirirdi:

Mən fəqət öz əmrimi samanlaram,
Xeyrim üçün aləmi viranlaram,
Mən nə cəməat, nə vətən anlaram, -
Yansa vətən, batsa cəməat belə!

Sabir "yansa vətən, batsa cəməat belə" "nə cəməat, nə vətən" haqqında anlamaq, eşitmək istəməyən əğniyanın ictimai şüuruna təsir etməyin çətinliyini bilir, onda vətəndaş şüuru tərbiyə etməyin asan olmayacağını çox yaxşı başa düşürdü. Müəyyən mənada o da H. Zərdabinin yolunu intixab etmişdi. Çağıranda gəlməyən, deyəndə eşitməyən vətəndaşlarına dönə-dönə müraciət etməyi, onun şüurunu hərəkətə gətirənə qədər deməyi özünün vətəndaşlıq borcu sayan Sabir məsləkdaşı H. Zərdabi kimi inanırdı ki, "olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç biri qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoyasan bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş murur ilə əriyibdeşilir, habelə söz də, ələlxusus doğru söz, murur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər".²⁷

Bu düşüncə, əqidə və inamla milli həyatın bütün problemləri ilə əğniyanı üzbəüz qoyub onun vicdanını oyatmaq Sabirin vətəndaşlıq məramına çevrilir.

Əlbəttə, kapitalist və fəhlə, mülkədar və kəndli münasibətlərini siniflərarası antoqonist ziddiyyətlər müstəvisinə gətirib Sabiri "burjua-mülkədar ağaların amansız qənimti" kimi təqdim etmək olar, "qəmsiz-qayğısız, tufeyli həyat sürən, "millət qəmi"ndən uzaq olan hakim və istismarçı siniflərə qarşı şairin kəskin nifrətindən"²⁸ söz açaraq onu "inqilabçı şair" elan

27 Məmməd Məmmədov, *Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat*, 83.

28 Mirzə Ələkbər Sabir, *Hophopnamə* (Bakı: Yazıçı, 1992), 8.

etmək olar. Lakin bu baxış heç bir halda Sabir satirasının müasirliyini şərtləndirən keyfiyyət kimi çıxış edə bilməz. Bu mənada sabirşünas alim A.Bayramoğlu Sabir satirasının inqilabi məzmununu “inqilabçıların ideyalarını nəzmə çəkmək”də yox, “təsvir, ifadə tərzilə” “əxlaqda, mənəviyyatda”, “sosial-psixoloji” sferada yaratdığı “köklü dəyişikliklər”də axtarmaqda haqlıdır.²⁹ A.Bayramoğlu Sabir yaradıcılığının sosial məramına müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə tam dəqiq qiymət verərək yazırdı: “Sabir poeziyası, satirası da xalqın (oxu: millətin – T.S.) özünüdərkinə, özünü təsdiqinə və milli istiqlalına mane olan, ona əngələ çevrilən cəhətləri, yəni ictimai düşüncə tərzini tənqid edirdi”.³⁰ Bu cür yanaşmanın ənənəvi sovet ədəbiyyatşünaslığındakı baxışdan tipoloji fərqi orasındadır ki, A.Bayramoğlu tənqid hədəfinə münasibətin, tənqiddə məqsədin psixoloji tərəflərini də düzgün müəyyənləşdirir: “İki cür inikas var. Bir var, insanı bədbinləşdirər, daha da ruhdan salar. Bir də var nöqsanı elə göstərəsən ki, sən bu əzabdan daxilən sarsılıb, bu əzabdan hərəkətə gəlib silkinmək fikrinə düşəsən, bu da eybəcərliklərdən, nöqsanlardan xilas olmaq üçün səndə daxili potensialı hərəkətə gətirir”.³¹

6. Sabir satirasının tənqidi təbiəti: kinayədən təlqinə. Sabir əksər hallarda tənqid edirdi, bu tənqidin mahiyyətində kinayə dayanırdı, ifşa yox. İfşadan fərqli olaraq, kinayədə hədəf kimi seçilmiş tipin “daxili potensialı”nı hərəkətə gətirmək gücü var. Bu, Sabir tənqidinin təlqin gücüdür. Milli həyat problemlərinin inikasında ifşa psixoloji cəhətdən özünü doğrulda bilməz, o, ancaq “insanı bədbinləşdirər, daha da ruhdan salar”. İfşadan təlqinə yol yoxdur. İfşa məhv etmək, “kökündən qazımaq” məqsədi daşıyır. İfşa üzərinə tərbiyəedicilik funksiyası götürmür. Ancaq kinayə tənqid hədəfini “daxildən sarsıtmaq” və bu sarsıntının gücü ilə onun daxili potensialını iş salıb məqsədə doğru aparmağa imkan verir.

Sabirin əksər satiralarında sosial tipə münasibət tənqiddən – kinayədən təlqinə doğru gedir. Sabir həm sosial tipin dünyagörüşündəki hansısa cəhəti tənqid edir və eyni zamanda, hansısa cəhəti ona təlqin edir. Burda hədəf sosial tipin təbii varlığı deyil. Onun sosial varlığında özünə yer alan məhdudluq, dünyagörüşündəki naqislik hədəf seçilir. Məqsəd dünyagörüşünə təsir edib onu dəyişməkdir. “Əkinçi”, “Fələ” və bu tipli digər satiralarında bizim qarşılaşdığımız ictimai tip ilk növbədə dünyagörüşündəki darlıqla tənqid hədəfi seçilir. Onlarda millət duyğusu, vətəndaşlıq düşüncəsi hiss olunmur. Onların ən böyük qüsuru ictimai şüur yoxsulluğudur, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluqdur. Sabirin hədəfi vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluq, məqsədi vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizədir. Sabir hədəf seçməkdə və məqsəd uğrunda mübarizədə kəndli ilə mülkədar, fəhlə ilə kapitalist arasında heç bir fərq qoymur. Geniş mənada Sabir üçün onlar arasında, doğrudan da, fərq yoxdur. Hər ikisi millət övlədidir və hər ikisi milli və ictimai şüurdan məhrumdur:

Fəqət bir iş də görmək istər isən, gör müsəlmantək!
Təhəmmül eylə cövrü-mülkədərə, işlə heyvantək!
Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirmantək!
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insantək!

29 Alxan Bayramoğlu, *Bənzərəm bir qocaman dağa ki...* (Bakı: Elm, 2010), 416.

30 Alxan Bayramoğlu, *Bənzərəm bir qocaman dağa ki...*, 413.

31 Alxan Bayramoğlu, *Bənzərəm bir qocaman dağa ki...*, 414.

Sabirin "Səbr eylə" adlı bu məşhur satirasında tənqid olunan sosial tip kəndlidir və şairin öz tənqid hədəfinə münasibəti kifayət qədər sərtidir. Ənənəvi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi qeyd olunduğu kimi, burda tənqid – kinayə hətta sarkazm səviyyəsinə yüksəlir. Lakin qətiyyətlə şübhə doğurmayan bir həqiqət var ki, Sabir bu satirada ictimai tipi şüur yoxsulluğu, özünü bir insan, vətəndaş kimi dərk edə bilməməsinə görə tənqid edir. Sənətkar "ictimai aşağılar"ı təmsil edən satirik tipə qarşı tənqidini ona görə sarkazm səviyyəsinə yüksəldirdi ki, onun simasında milli və ictimai şüur qazanmış gələcək millət övladı, vətəndaş görünür.

7. Milli intibah Sabir satirasının məramı kimi. "Əkinçi"dəki kəndli, "Fələ"dəki fəhlə obrazlarında milli və ictimai şüur qazanmaqda olan millət övladının, vətəndaşın ilkin cizgiləri görüntüyə gətirilsə də, əsas və son məqsəd bu deyil. Həyatı bədii idrakının tipinə, inikas üsulunun xarakterinə uyğun olaraq Sabiri "Əkinçi"də də, "Fələ"də də, bu tipli digər satiralarında da daha çox hələ ictimai və milli şüuru inkişaf etməmiş, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, başqa sözlə, "insan olmağa vaxtı çatmayan"³² sosial tiplər daha çox maraqlandırır. Sabir çox yaxşı başa düşür ki, milli harmoniya, tarazlıq yaratmaq üçün cəmiyyətə ictimai və milli şüuru inkişaf etmiş fəhlə və kəndli ilə bərabər, kapitalist və mülkədar da lazımdır. Cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri milli düşüncəyə köklənmədikcə, vətəndaş kimi üzərinə düşən məsuliyyət hissini dərk etmədikcə son məqsədə - milli birliyə nail olmaq mümkün olmayacaqdır. "Əkinçi" də, "Fələ" də, "Nəhl olana..." da, "Pula təvəccöh" də, "Dilənçi", "Xəsisin heyfi, varisin keyfi" və digərləri də bu son məqsədi gerçəkləşdirmək naminə yazılmış əsərlərdir.

"Xəsisin heyfi, varisin keyfi" satirasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Bir para şəxs eləyir mayeyi-ehsan səni,
Qədrini bilməz edir millətə qurban səni.
Aşiqəm mən sənə ancaq olasan munisi – can,
Biəbi əntə və ümmi sənə canım qurban!

Məşhur rus nəzəriyyəçisi M.Baxtinin təbircə demiş olsaq, Sabirin bədii nitqi dialoji xarakterlidir. Onun satirik qəhrəmanlarının monoloqlarında həm özlərinə, həm də başqalarına məxsus dünyagörüşlərinin bədii ifadəsini görmək mümkündür. Yuxarıdakı misralar ancaq satira hədəfinin dünyagörüşünün ifadəsi deyil. Bu dörd misrada fərqli dünyagörüşlərinə malik iki əğniyanın obrazı yaradılmışdır. Şair bu satirada milli şüuru inkişaf etmiş, vətəndaş düşüncəli varlı obrazı ilə (varını, dövlətini, pulunu millətə qurban edən əğniya obrazı ilə) vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, milli şüuru oyanmamış varlı obrazını (bütün varlığı ilə pula aşiq olan əğniya obrazını) qarşılaşdırır, sənətkarın bədii niyyəti də bu təzadlı situasiyanın oxucu şüurunda yaratdığı, yarada biləcəyi intibahla gerçəkləşir.

Sonuç və dəyərləndirmə.

Sabir əkinçi və fəhləyə istiqbalımızı müəyyən edəcək vətəndaşlar kimi baxdığı kimi, "ictimai yuxarılar"a da eyni münasibət bəsləyir, istiqbal naminə onlara da ümid gözü ilə baxırdı. Sabirə

32 Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri (Bakı: Yazıçı, 1981), 249

burjua münasibətlərinin yenidən formalaşdığı dövrdə xeyriyyəçi əməlləri, aşağı təbəqəyə həssas münasibəti ilə seçilən H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi milli burjuaziya nümayəndələrinin, İsmayıl xan Ziyadxanlı, Allahyar bəy Zülqədərov, Fərrux bəy Vəzirov kimi mülkədarların adları və əməlləri yaxşı məlum idi. Sabirin satirik qəhrəmanları - “Əkinçi”dəki mülkədar, “Fələ”dəki kapitalist, “Nuri-çəşmənimmişən, ey pul, canımmışən” deyən sərvətdar milli həyat problemlərinə, vətən və onun taleyinə münasibətdə H.Z.Tağıyev, yaxud İsmayıl xan Ziyadxanlı deyildilər. H.Z.Tağıyevdən, İsmayıl xan Ziyadxanlıdan fərqli olaraq onlar öz şəxsi mənafehlərindən kənar məsələlər haqqında düşünə bilmirdilər. Onlar bu cür düşüncə tərzindən hələ ki, uzaq idilər. Ancaq məsələ burasındadır ki, ictimai şüuru milli mənafeyə kökləmək zamanın tələbi, zamanın istəyi idi. Burjua münasibətləri bu cür düşüncə tərzini formalaşdıracaq ideoloqlar yetirirdi. Bu mənada Mirzə Cəlil də, Sabir də, Ə.Hüseynzadə də, Ə.Ağaoğlu da, A.Səhhət və Hadi də “burjua münasibətləri”ndən doğulmuşlar idi.

“Füyuzat”çılıq da, “Molla Nəsrəddin”çilik də bu müstəvidə ərsəyə gəlmişdi. Professor N.Şəmsizadə dəqiq yazırdı ki, “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” adı müraciət deyil, məslək harayı idi. Bu harayla “Molla Nəsrəddin” Zaqafqaziyada və bütün Yaxın Şərqdə milli mənlilik şüurunu oyatmağa nail oldu”.³³ Bu işdə, heç şübhəsiz ki, “Azərbaycançılığın qamus kitabı”nın (N.Şəmsizadə) - “Hophopnamə”nin müəllifinin müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Beləliklə **yekun** olaraq söyləyə bilərik ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının “ictimai yuxarılar”ın M.Ə.Sabir satirasında ifşa hədəfi kimi götürülməsi və öldürücü, məhvedici gülüşün obyektinə çevrilməsi konsepsiyasını qəbul etmirik. Bu konsepsiyanın müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında da inersial davamını yanlış hesab edirik. Məsələnin bu cür elmi təfsirinin Sabirin estetik konsepsiyasını izah etmək gücündə olmadığı fikrini əsaslandırırıq. Sabirdə tənqid hədəfinə sinfi münasibətin yox, milli intibah uğrunda mübarizənin əsas götürüldüyünü, ayrı-ayrı təbəqələrin yox, ictimai şüur yoxsulluğunun hədəf alındığını sübut etməyə çalışırıq.

Sabirin satirasında ifşaedici (öldürücü, məhvedici) gülüşün deyil, tənqidi gülüşün – kinayənin, sarkazmın əsas olduğu və bu gülüşün bütün sosial təbəqələrə münasibətdə tərbiyəedici mahiyyətini önə çəkirik. Əsaslandırırıq ki, Sabir satirasında milli intibah uğrunda mübarizə ancaq ictimai aşağıları – fəhlə və kəndliləri nəzərdə tutmur. Sabirin milli şüuru oyanmış fəhlə və kəndli uğrunda yox, bütövlükdə milli intibah uğrunda mübarizə apardığını önə çəkirik.

Sovet ədəbiyyatşünaslığının “xalq” anlayışının ancaq “ictimai aşağıları” nəzərdə tutması, məhz bu kontekstdə Sabirin xalqın oyanışı uğrunda mübarizə aparması tezislərinə tənqidi yanaşır, nə fəhlə, nə də kəndlilin öz-özlüyündə və ayrılıqda Sabir satirasının mübtədasi kimi çıxış edə bilmədiyini önə çəkirik. Əsaslandırırıq ki, şairin satirasının “əzəl mübtədasi” millət sözüdür və onun milli intibah ideali bütün ictimai təbəqələri öz içinə alır.

33 Nizaməddin Şəmsizadə. *Azərbaycançılıq*. (Bakı: Nurlar, 2006), 58.

Hakim Qiymətləndirmə: Xarici Müstəqil.

Maraqların Çatışması: Müəlliflər tərəfindən heç bir maraq çatışmazlığı elan edilməmişdir.

Maliyyə Dəstəyi: Müəlliflər bu araşdırmanın maddi dəstək almadığını elan etdilər.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Qaynaqlar//Kaynakça/References

Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərənəşr, 1994.

Bayramoğlu, Alxan. *Bənzərəm bir qocaman dağa ki...* . Bakı: Elm, 2010.

Bayramoğlu, Alxan. *Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və əsərləri).* Bakı: Qismət, 2003.

Elçin, *Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri* (Bakı: Yazıçı, 1981), 249.

Əli Nazim. *Seçilmiş əsərləri.* Bakı: Yazıçı, 1979.

İmanov, Məcid. *Fəlsəfənin əsasları.* Bakı: Turan evi, 2007.

Qarayev, Yaşar. *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər.* Bakı: Elm, 2002.

Qarayev, Yaşar. *Realizm: Sənət və həqiqət.* Bakı: Elm, 1980.

Məmməd Arif. *Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, Üçüncü cild,* Bakı: Azərənəşr, 1967.

Məmmədov, Məmməd. *Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat.* Bakı: "Tural-Ə" NPM, 2002.

Mirzə Ələkbər Sabir. *Hophopnamə.* Bakı: Yazıçı, 1992.

Mirzə Ələkbər Sabir. *Hophopnamə. İki cildə. II cild.* Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

Şəmsizadə, Nizaməddin. *Azərbaycançılıq.* Bakı: Nurlar, 2006.